

Riss Viktor

„Tudják, de mégis teszik”

Slavoj Žižek és a kapitalizmus mint ideológia

„A kapitalizmus ideológiaellenességének feltételezése nyilvánvalóan hamis – az az állítás, hogy a kapitalizmus semleges társadalom, maga a legtisztább értelemben vett ideológia. Mégis van némi igazság benne. Ahogyan ugyanis Alain Badiou írja, a kapitalizmusnak tényleg nincsen saját globális értelemben vett civilizációja, sem olyan életrendje, amely értelemmel tölthetné meg. A kapitalizmus az első olyan gazdasági-társadalmi rend, amely detotalizálja a jelentést – nincs általános értelemben vett kapitalista világnézet, nincs univerzális tőkés civilizáció. A globalizáció tanulsága azonban éppen az, hogy a kapitalizmus képes hozzákapcsolódni bármelyik civilizációhoz és ideológiához a kereszténytől a hinduig vagy a buddhistáig. A kapitalizmus globális dimenziója csak a jelentés nélküli igazság szintjén érthető meg, mint a globális piaci mechanizmusok Valósa” (Žižek 2009a: 25). Így fogalmazza újra Žižek a hagyományos marxista tételt a kapitalista kultúra lehetetlenségéről az *Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat* című könyvében. Az eredeti tétel szerint a kapitalizmusban nem létezhet tényleges kultúra, mert lényegét tekintve ez a rendszer nem lehet több mint öncélú pénzhajhászat, a termelési-értékesítési ciklusok mind gyorsabb és hatékonyabb ismétlődéseinek összessége. A kapitalizmusban a kultúra része az ideológiai felépítménynek, tehát a rendszer funkcionális-strukturális mechanizmusainak megfelelően változik (Lukács 1971). Žižek számára ez a tézis azért lehet alkalmas kiindulópont saját ideológiakritikai elemzéseire, mert jól tudja: a kapitalista kultúra lehetetlenségének ezen hagyományos nézőpontja az idők során a marxista tradícióban egyre inkább levált az alap és a felépítmény kettősségének kultúrszkeptikus koncepciójáról. Ebben a helyzetben pedig már csak egyetlen lépést szükséges megtenni ahhoz az állításhoz, hogy ugyan nem létezik „kapitalista kultúra”, de a kapitalizmus mégis egyre inkább kulturális jelleget ölt. A kapita-

lizmus működése, a társadalom és a gazdaság dialektikája, a tőkeológia mellett felemelkedő más (ideologikus) logikák sokasága tehát nem érthető meg a kultúra autonóm szférájának feltételezése nélkül. Zygmunt Baumann nagyszerűen mutatja be, hogyan vált a kritikai elmélet ideológia-kultúrelméleti analíziseinek alapjává Freud teoretikus megkülönböztetése az úgynevezett „objektív” és „szubjektív” szabadságot illetően. Eszerint az egyén objektív társadalmi viszonyai között élhet a legnagyobb rabságban is, mert tevékenysége szubjektív boldogságának és szabadságának megteremtését fogja célozni egészen addig, amíg az ezáltal keletkező feszültségek patológikus-tudattalan vagy tudatos cselekvésre nem indítják. Mind-ebből nem is következhetett volna más konklúzió az egyre inkább manipulációs gépezetként érzékelt tőkés rendszer elemzése kapcsán, mint hogy az ideológiai kultúra szerepe a modern kapitalizmusban nem az, hogy elfedje, kiszolgálja és fenntartsa az értéktöbbletet realizáló mechanizmusokat, hogy leszerelje a politikai radikalizmust (felépítmény) – sokkal inkább, hogy valóságnak láttassa azt, ami ebben a társadalomban minden valamirevaló radikális baloldali szerint csak illúzió, hogy a szubjektív szabadság elváljon az objektív szabadságtól azáltal, hogy létrejön az objektív rabság kapitalista szférája mellett a szubjektív szabadság kulturális szférája. Az egyén a kultúra és az ideológia „szubjektív” világában akarjon élni, és ő legyen az, aki elutasítja és gyanakvással nézi a kapitalizmus „objektív” valóságáról festett sivár képeket és meghaladásának kétes utópiáit (Bauman 2000). A szabadságnélküliség objektív helyzetében a szabadságot lehetségesnek mutassa be – értelmes életet adván azoknak, akik részt vesznek a kapitalizmus értelmetlen működésében. Véleményem szerint Žižek életműve (és ezen belül központi szerepet játszó ideológiaelmélete) csak ennek a teoretikus pozíciónak újrafogalmazási kísérleteként érthető meg a 21. század „posztmodern kapitalizmusának” keretei között.

„Tudják, de teszik”: a fetisisztikus, a cinikus és a poszttraumatikus ész

A marxizmus számára a múlt század közepe óta komoly elméleti kihívásként jelent meg egy olyan kulturális-ideológiai dimenzió értelmezése, amely nem magyarázható egyszerűen felépítményként, és amely alapjaiban veszélyeztette a radikális baloldalt a tőkés rendszer feltételezett automatizmusaihoz fűződő politikai-történelmi illúzióit. A klasszikus marxizmus ugyanis a kapitalizmust olyan egységes rendszernek (termelési módnak) tekintette, amelyet fejlődési tendenciái, törvényei és következményei szükségszerűen hajtának végig saját történelmi útján (Tamiro 2001). Ennek a nézőpontnak egy sajátos ideológiakritikai komponense is volt: Engels nyomán a marxisták valamennyien hittek abban, hogy Marx „a talpára állította” Hegelnek az ész cselével kapcsolatos idealista koncepcióját, és ez központi jelentőséggel bír a kapitalizmus történelmi-politikai analízise szempontjából. Az ész cselének ideológiaelméleti tétele úgy vélte, hogy a történelmi szereplők (1) sohasem lehetnek tisztában saját valódi motivációikkal és szerepükkel az összefolyamatban, (2) cselekedeteiket ezért „hamis tudattal” viszik véghez – ugyanakkor (3) ez a hamis tudat illuzórikus és elvarázsolt formában mégiscsak (valamennyi osztály tagjainak esetében) az ő valódi érdekeiket és törekvéseiket tartalmazza, így (4) a történelmi szereplők hamis tudata mégiscsak elősegíti, hogy igazi, szükségszerű és megváltoztathatatlan pályájukat bejárják (Pines 1993). A marxisták az ideológiát olyan „illúzióknak” tekintették, melynek nevében a történelmi szereplők valóságos társadalmi-politikai harcaikat végigharcolják. Úgy vélték ugyanis, hogy ezek az illúziók rejtik

el a szereplők szemei elől tényleges céljaikat, szerepüket és tevékenységüket – ezzel segítve elő ezek maradéktalan érvényesülését. Ráadásul éppen az ész csele biztosította a proletariátus kiemelt pozícióját a történelmi összefolyamatban: mivel a koncepció szerint (1) egyetlen osztály sem fogadhat el olyan ideológiákat, amelyek ellentétesek érdekeivel, így (2) szükségszerű, hogy a kapitalizmus fejlődése és az osztályharc kiéleződése során eljön egy pillanat, amikor a munkásosztály számára már csak egyetlen elgondolás lehet adekvát: a történelmi materializmus elmélete és a kommunista forradalom víziója (Balibar 1994). Nem lehet kérdéses, hogy ez a tézis megkérdőjelezhetlenné tette a marxisták számára azt, hogy a kapitalizmus – függetlenül a munkások aktuális mentális-intellektuális állapotától és a mozgalom szervezettségétől – szükségszerűen a végső válság felé halad, hogy a proletariátus osztálya forradalomba kényszerül, és ennek a forradalomnak csak a kommunizmus létrehozatala lehet a következménye.

Žižek szerint a radikális baloldal válsága és kiábrándultsága éppen arra volt visszavezethető, hogy a nyugati társadalmak széles tömegei belesimultak a fennálló rendszerbe, hogy a kapitalizmus uralkodó csoportjai képesek voltak úrrá lenni a tőke önmagát veszélyeztető kaotikusságán, hogy a kommunizmus egyre inkább tetszett utópiának, mint elkerülhetetlen megoldásnak a társadalom, az ember és a gazdaság általános problémáira. Az „ész csele” hegeli-marxi-engelsi ideológiaelméleti tételének újrafogalmazása ebben a helyzetben elkerülhetetlennek látszott. Žižek számára nem kérdéses, hogy ezzel a marxizmus (persze csak az úgynevezett nyugati marxizmus, a tágan vett kritikai elmélet) az ötvenes-hatvanas években saját „freudomarxista” szakaszába lépett. Hiszen a kritikai elmélet oldalán a freudizmus és a pszichoanalízis kínálta a legkézenfekvőbb és leginkább inspiráló választ a forradalom elmaradásának, az egyének integrációjának, az ideológiai struktúrák hatékonyságának kérdéseire (Žižek 1998b). A kultúra és ideológia eszerint azért válthatta a szabadság illúzióját valósággá, mert a háttérben kiépült egy elfogadhatatlan kvázi totalitárius rendszer realitása: a mindent elfoglaló kapitalizmus a mindent bekebelező fogyasztói társadalmával, mindent irányító állami bürokráciájával, az egyén elnyomásának pszichikai struktúráival és manipulációs médiagépezetével. Az „ész cselének” ideológiakritikája ebben a helyzetben újra a forradalmat ígérhette. Egyrészt a kapitalizmus folyamatos reformja ugyan lehetségesnek látszott, de ez „egyirányú utcaként” egy szabályozott „józan, demokratikus, súrlódásmentes és szabadság nélküli” kapitalizmus atomfenyegetettségben élő falanszterét vetítette előre. Másrészt a kultúra, a tudat és a psziché kontrollja lehetővé tette ugyan az egyének társadalmi integrálását, de éppen a tudatot, az embert és a lelkeket helyezte elviselhetetlen nyomás alá. A kapitalizmus így egy végtelenségig melegített kuktának tetszett, amely bármikor felrobbanhat – a beilleszkedők és manipulátorok tudtukon kívül fátumszerűen ezt segítik elő. Az „ész cselének” ezen újrafogalmazása a kritikai elméletben és a marxista pszichoanalízisben azért bírt hihetetlen vonzerővel sokak számára, mert azon túl, hogy megmagyarázta a központi jelentőségűvé váló ideológiai és kulturális folyamatokat, a fogyasztói társadalom létrejöttét a nyugati tőkés világban – újra hozzákapcsolhatta a forradalom „reményét” azokhoz a széles tömegekhez, amelyek öntudatos forradalmi proletárként a hagyományos módon már aligha voltak elképzelhetőek.

Mindehhez azonban rögtön hozzá kell tenni, hogy Žižek maga is tisztában van azzal: a kritikai elmélet e „freudomarxista” iránya napjainkra kimerítette tartalékait és komoly krízisbe került. Žižek ugyanis – Giddensszel, Beckkel és más baloldali posztmodern szerzőkkel egybehangzóan – világosan látja, hogy a mai kondíciók már nem írhatók le a nagy totális

gépezet kritikájaként, amely azért támadhatatlan, mert miközben valamennyi értéket és kultúrát megsemmisít, mégis a kultúra és az értékek realizálására van szüksége saját fenntartásához. A vízió, hogy a kapitalizmus kikovácsolta a proletár mellett a kultúrát is – és vesztét ez utóbbi fogja jelenteni az ellenkultúrákon keresztül –, hitelét veszti, ha a kapitalista kultúra elleni harc nem az Egész elleni harc szinonimája többé. Žižek ezzel szemben fogalmazza meg saját ideológiával kapcsolatos elméleteinek kiindulópontját: a kapitalizmus ma szerinte azért támadhatatlan (vagy tűnik annak), mert miközben az emberek tisztában vannak azzal, hogy a rendszer globális szinten borzasztó, elviselhetetlen és az emberiség jövőjét ássa alá, mégis úgy viselkednek saját világukban, mintha ez nem így volna. Miközben az emberek tudják, hogy a kapitalizmus végzetes, mégis úgy tesznek, mintha élhető és fenntartható volna. Az ideológiaikritika Žižek szerint éppen ez.

Ha volt valaha olyan rendszer, amely álmaik segítségével ejtette rabul az embereket – a boldogság álmával, azzal, hogy a siker csak rajtad múlik, hogy a küszöbön áll a szerencse, hogy ha kitartó vagy, sikerülnie kell, hogy korlátlan élvezetek várnak rád stb. –, az a kapitalizmus volt. Másutt van az igazi probléma. Abban, hogy az emberek még mindig hisznek a kapitalizmusban. Annak ellenére is, hogy a válság kérelhetetlen valósága ilyen brutálisan és sokadszor zúzta szét a fenti álmokat (Žižek 2009a: 25).

A szubjektív/objektív szabadság, a kritikai elmélet freudomarxizmusával Žižek egy lacani gyökerű (hogy ezzel a neologizmussal éljek) marxofreudizmust állít szembe.

Žižek szerint tehát nem a szituáció valóságáról kell beszélni az ideológia kapcsán, hanem az illúzióról, amely segít újrastrukturálni a szituációt. Tudom jól, hogy a nők egyenlőek velem, mint férfival, de mégis úgy cselekszem, mintha nem tudnám. Olvashatok egész nap fennhangon a feministákról a szobámban járkálva, mégsem vagyok feminista, ha kikiáltok a feleségemnek, hogy hol a megszokott teám, vagy hogy miért nem mosta ki az ingemet időre. Az ideológia nem abban rejlik, hogy azt gondolom, a feleségemmel nem vagyunk egyenlőek, hanem abban az illúzióban, amely arra vezet, hogy behozassam vele a teát vagy szóvá tegyem a mosási határidőt – az egyenlőségről való tudásunk ellenére (Myers 2003: 67).

A marxizmus és a pszichoanalízis összekapcsolódásának problémája kezdettől fogva elválaszthatatlan volt attól a nézőponttól, hogy a kapitalizmus „elnyomó” jellegét a rendszer kulturális és pszichológiai folyamatai tartják fenn és rejtik el azzal, hogy meggátolják az egyének tényleges „szabadságra ébredését”. Žižek számára ez a freudomarxista alapállás nem csak elfogadhatatlanul vulgarizáló, de lehetetlenné teszi a számára igazán fontos „marxista” kérdés felvetését: a mai kapitalizmusban működő dinamikák újragondolását (Žižek 2001). Egyszerűen fogalmazva: Freud és Marx ezen összeházasítása csak egy újabb megtestesülése annak, ami a marxista ideológiaikritikát eredendően tévútra vitte.

Žižek szerint az ideológia meghatározása nem függhet többé attól a kondíciótól, amelyet Marx úgy fogalmazott meg, hogy »az emberek nem tudják [hogy bizonyos hatalmi csoportok érdekében, bizonyos rejtett folyamatoknak kiszolgáltatottan, végtetszerűen, előlük rejtve maradt viszonyok és kondíciók közepette stb. cselekednek]«, de teszik (Myers 2003: 63).

Žižek szerint az „ész cselének” hegeli–marxi–lukácsi ideológiaikritikai modellje születethet csak újjá egy olyan freudomarxizmusban, amely számára a kapitalizmus pszichokulturális struktúráinak funkciója, hogy kiiktassák az egyéni tudatosságot és szubjektivitást a törté-

nelmi-politikai összefolyamatból – Freudnak a marxista értelemben vett ideológiát juttatva. A freudomarxizmus nem mondhat le ugyanis arról, hogy a valóság leírásának alapja a marxi politikai gazdaságtan „objektív” kategóriáin nyugodjék, így a freudizmus számára az egyének rendszerspecifikus karakterének, fals illúzióinak, tudattalanjának, szubjektív világának és pszichés struktúráinak leírása „marad”. Azt a démonikus gondolatot tartva fenn (ennek legnyíltabb freudomarxista megfogalmazója Wilhelm Reich), hogy a kapitalizmus törvényei, fátuma és politikai következményei azért érvényesülnek szükségszerűen, mert az egyének nem ismerhetik meg őket és nem reagálhatnak rájuk tudatosan; tehát illúzióik lényegében a történelem folyását segítik elő (Lukács 1970). Žižek szerint azonban Lacan jelenítette meg a freudomarxizmusban rejlő másik opciót: az ész cselének elvetését és a kapitalizmuselmélet újralapozását (Žižek 2009b). A marxista pszichoanalízis így válik mára a probléma részéből annak megoldásává. Ez az, amit Žižek úgy fogalmaz meg: a „nem tudják, de teszik” formulája ma már nehezen tartható. A kapitalizmus nem egy saját logikáját követő, fátuma szerint előrehaladó totalitás többé, amit az tart mozgásban, hogy az egyének lényegüket és saját szerepüket-karakterüket nem ismerhetik meg soha teljesen (kivéve persze a marxista alapokon nyugvó forradalmi mozgalom tagjai). „Az ideológia magában és magáért valóan tehát nem ahhoz kapcsolódik, hogy mit »tudunk«, hanem hogy mit »teszünk«. A mai korszakban ez a »tudják, de teszik« formulával írható le” (Garcia és Gmo 2010: [4]; vö. Žižek 1989 : 36–37).

Nyilvánvalóan téves volna persze ezt a formulát a hegeli–marxi–lukácsi ideológiakritika „ész csele” sémájának valamifajta ellentétjeként rekonstruálni. Hiszen ebben az analitikus-logikai keretben a „tudják, de teszik” formulája könnyen belátható módon egyszerűen értelmetlen. Žižek formulája ennyiben kívül van az „ortodox” marxista dialektikus történelemszemléleten, és inkább egy új kapitalista társadalomelmélet ideológiakritikai alapjának tekinthető. Žižek hasonlóan jár el az ideológia fogalmával, mint a klasszikus marxizmus egyéb fogalmai – az osztály, a tőke, a fetisizmus, az elidegenedés – esetében: megkísérli a lacani-freudi elméleti keret segítségével újrapozicionálni és újrakonstruálni azt. Ennek során szakít a kapitalizmus mindenfajta exkluzív és univerzális marxi elméletével és azt állítja, hogy a társadalom tagjai pontosan értik és ismerik a rendszer működését. Ezzel párhuzamosan a pszichoanalízis számára nem csak azokat a területeket hagyja meg, amelyekkel kapcsolatban a marxista elmélet elégtelennek bizonyul: a marxizmus „kapitalista termelési mód” koncepcióját egy freudi és lacani gyökerű „kapitalista valóság” koncepciójára cseréli. Ez a „kapitalista valóság” magában foglalja a társadalmi gyakorlatok teljes spektrumát, vagyis a különböző gyakorlatok (gazdaság, kultúra, család, szabadidő stb.) olyan rendszereként írható le, amit az ideológia tart egyben és működtet (ahogyan Lacannál a nyelv tartja egyben és „vezérli” a gyakorlatot). Ennyiben Žižek a „nem tudják, de teszik” freudomarxista nézőpontját a „tudják, de mégis teszik” marxofreudizmusává változtatja. Ebben a tanulmányban amellet érvelek, hogy Žižek ideológiakritikája azon a meggyőződésen alapul, hogy az ideológiakritika nem feltételezheti többé az egyének hamis tudatát saját helyzetüket és szerepüket illetően – ellenkezőleg, az ideológia azokat az illúziókat jelenti, amelyek nevében cselekszünk helyzetünk és szerepünk ismerete ellenére. Az ideológia nem „elfedi” a valóságot, hanem „támogatja” a valóság „elfedését” cselekedeteinkkel (Edkins 1999; Žižek 1989). Központi tézisem szerint a žižeki ideológiakritika a lacani és a marxi nézetek egyesítéseként, a mai kapitalizmus konkrét viszonyainak analíziseként érthető meg. A formula, amely az ideológiát a „tudják, de mégis teszik” (dialektikus) parafrázisával ragadja meg, nem egy modernista történetfilozófia része immár, hanem a posztmodern kapitalizmus logikáinak és korszako-

lásának ideológiaelméleti eszköze. Véleményem szerint Žižek számára a kapitalizmus marxizmus kategóriája így gond nélkül feleltethető meg a lacani–freudi elmélet kategóriáinak – különös tekintettel a Valós, a valóság és a Képzelt hármasságára. Nem vitás, hogy a folyamatok dinamikájának középpontja ezzel az ideológiai dinamika tulajdonképpeni helyeként az utóbbira helyeződik át. E tanulmányban ennek három – Žižek számára leginkább lényeges – formáját mutatom be: a fetisiztikus, a cinikus és a poszttraumatikus ész működését. Fontos előrebo-csátani, hogy a žižeki értelemben az ideológia ezen esetei sem a „tudják”, hanem a „teszik” oldalán keresendők, tehát az ideológia a gyakorlat kijátszása a tudás ellen.

A posztmodern kapitalizmus ideológiai alapidinamikája: a fétis mint a fordított szimptóma

Az ideológia működésének talán legalapvetőbb szintjét Žižek egy lacaniánusok közt kedvelt (Woody Allen által is gyakorta felelevenített) vicc parafrázisával illusztrálja *How to Read Lacan?* című könyvében, melyben az elmebetegről van szó, aki kukoricának képzelet magát, és retteg, hogy a mindenfelé szaladgáló és őt üldöző tyúkok majd megeszik. A doktor felvilágosítja, hogy ő nem kukorica, és ha ezt sikerül belátnia, akkor minden rendben lesz. Erre azonban a páciens így felel: „igen, én hajlandó vagyok belátni, hogy nem vagyok élelem, de vajon ezt tudják-e majd a csirkék is, ha meglátnak?”. Žižek szerint a posztmodern kapitalizmus ideológiai alapidinamikájának megértéséhez keresve sem találhatnánk jobb kiindulópontot, mint azt az állandó feszültséget, ami az egyének tudata és a tényleges gyakorlat között egészen újszerű módon jön létre, és amit – Marx nyomán – fetisizmusnak nevezhetünk (Žižek 2006a). Žižek szerint a marxizmusban vett fetisizmus az egyik speciális, de a kapitalizmusban kezdettől fogva központi jellegű példája azoknak a sokszínű ideológiai konstel-lációknak, amikor az egyén azzal hoz létre feszültséget a „tudat” (*know*) és a „gyakorlat” (*do*) között, hogy ugyan ő maga tudja, hogy a valóság alapvetően milyen, de mégis úgy cselekszik, mintha ezt is nem sejténé. Ugyanez játszódik le az áru-fetisizmus esetében: mindenki objektíve helyesen „tudja”, hogy az emberek nem áruk, hogy a dolgoknak nincsenek érzelmeik, hogy a fogyasztás nem tesz boldoggá, hogy pénzért éppen a legfontosabb dolgokat nem adják, hogy az árukat csak a profitszerzés céljából hozzák létre, vagy éppen, hogy a tömeg-termékek személytelenek és inkább termelik, mint kielégítik szükségleteinket. A probléma mindezzel csak az – teszik hozzá –, hogy az emberek mintha minderről elfelejtettek volna szólni a többieknek, és a társadalmi gyakorlatban az áruk mégiscsak megmagyarázhatatlan misztikus hatalommal bírnának. Žižek radikálisan fogalmazza újra a fogyasztás problematikáját a posztmodern kapitalizmusban az áru-fetisizmus fogalma alapján: véleménye szerint a konsumerizmus dinamikája azért oly fékezhetetlen, mert az egyének nem azokban a tárgyakban hisznek, amelyeket korlátlanul megvásárolnak (ebben az esetben a használati érték megújításának, a jólétben való elidegenedés és a piacok telítődésének problémája továbbra is fennállna), hanem mindabban a (termékek fizikai testétől gyakorta független és sokszor előre sem látható) társadalmi áldásban és társadalmi-emberi többletben, amihez a vásárlás aktusa révén – reményeik szerint – hozzájutnak. Žižek Marx kapcsán azt sugallja, hogy éppen az áru „kísérteties tárgyiassága”, vagyis minden konkrétságától megfosztottsága teszi lehetővé számunkra, hogy bármit beleképzelhessünk az árukból kreált világba, hogy magunkat lássuk a szubsztanciájuktól megfosztott termékek tükrében – ezzel fedve el a kapitalizmus

általunk ismert személytelenségének, tömegességének, kizsigerelő jellegének, értelmetlen profithajhászásának és emberi-tárgyi elidegenedésének traumáját (Day 2004). Žižek klaszszikussá vált elemzése a Cola Zeróról jól mutatja ezt: a zéró kóla már nem tartalmaz cukrot, nem tartalmaz koffeint, nem oltja a szomjat, és az íze is egészen más, mint a kólának – maga a kóla nélküli kóla. Amiért mégis veszik, az a kóla áru volta, vagyis annak a rejtélyes X-nek az ígérete, ami bebizonyítja számunkra, hogy a világ mégsem olyan rossz, hogy mégiscsak ott van benne a „kólaérzés” – bármi legyen is az.

De mi húzódik meg az áru misztikus központi szerepe mögött? Žižek szerint a fetiszizmus ideológiai konstellációját nem érthetjük meg, ha nem tudunk szakítani a fétis naiv felfogásával, amit korábban Marx árufetiszizmus-konceptiójára is gyakran rávetítettek (Wood 2013). Marx úgy fogalmazza meg az árufetiszizmus lényegét, hogy „egy meghatározott emberek közötti társadalmi viszony dolgok közötti viszony fantasztikus formáját ölti” (Marx 1955: 77; vö. Žižek 1989). Ez a hagyományos interpretációs keretben azt jelenti, hogy „az emberek közötti viszony dolgok közötti viszonyoknak tűnik”. A „naiv” marxista kritika szerint a pénzimádat és az eldologiasodás korában az emberek minden társadalmi és személyes kapcsolatot áruviszonyként azonosítanak, ami annak köszönhető, hogy a kapitalizmusban az áruviszony (az érdek és a csereérték rendszere) univerzális, kizárólagos, mindenható és mindent átható viszonyoknak látszik, amin kívül semmi sincsen és semmi sem maradhat. Az emberek az áruban valamilyen misztikus és mágikus erővel bíró dolgot látnak, miközben valójában csak nagyon egyszerű és evilági gazdasági-társadalmi-termelési viszonyok kifejeződéséről van szó. Az emberek viszonyaikat dologi viszonyokként értelmezik, dolgokban jelenítik meg és a dolgok imádóivá válnak – éppen a dolgokban rögzített viszonyok miatt. Így képtelenek lesznek arra, hogy felismerjék saját tényleges cselekedeteiket, szerepüket, helyzetüket a rendszeren belül, azonosítsák tényleges motivációikat, észrevegyék azokat a társadalmi, gazdasági, emberi folyamatokat, amelyek sorsukat befolyásolják, és amelyek az áruipiac működésének hátterét is jelentik. Az áru rejtélyes mindenhatósága abból ered, hogy úgy látják, e kapitalizmusban minden csak áru, amit adnak és vesznek, az áruk mágikus tárgyak (Wood 2013). Žižek *Sublime Object of Ideology* című könyvében ezzel kapcsolatban kifejti:

az ideológia ezen alapkoncepciója egy alapvető és konstitutív naivítás feltételezésén nyugszik, aminek alapja saját előfeltételeink, a meghatározó kondíciók félreértése, a távolság, az eltérés a tényleges társadalmi valóság és annak reprezentációja, hamis tudata között. Ez az, ami miatt a naiv tudat ideológiakritikai elemzésnek vethető alá. Ezen elemzés célja, hogy a naiv ideologikus tudat elérje azt a pontot, amikor felismerheti saját előfeltevéseit, a tényleges társadalmi valóságot, amelyet eltorzít, hogy ezáltal önmagát oldja fel. Az ideológiakritika szofisztikáltabb változatában – amit például a kritikai elmélet is képviselt – már nem csak arról van szó, hogy úgy lássuk a dolgokat (vagyis a társadalmi valóságot), amilyenek a valóságban, nem csupán az ideológia torzító hatásának kiküszöbölése a lényeg, hanem a fő cél annak megmutatása, hogy a valóság nem tudja önmagát újratermelni ezen ideológiai misztifikáció nélkül. Vagyis az ideológia nem csak az elfedő maszk, hanem a dolgok lényege (Žižek 1989: 28).

Žižek maga nem viszi végig érzékletes példáját az önmagát kukoricának képzelő bolondtal kapcsolatban, pedig ezen keresztül nem csak a fetiszizmus alapjelensége, de a klasszikus marxista és a žižeki marxofreudista koncepció különbsége is jól megérthető. A viccben szereplő bolond persze mindkét esetben „csirkefetisizshta” volna, de egészen más értelemben. A klasszikus marxista fetiszizmuskritika számára ez azért jön létre, mert az egyén mindenhol

csirkéket lát maga körül, így önmagát is a csirkeuniverzum részeként azonosítja – nem véve észre azokat a komplex társadalmi-emberi kapcsolatokat, amelyek (az ideológiakritika szerint) mindennek a háttérében működnek, és amelyek miatt a szereplők saját percepcióik ellenére valójában nem csirkék és magok. A fétis ezen naiv felfogása szerint tehát a klasszikus viccben szereplő bolond, aki csirkének képzele magát, úgy érzékelné, hogy emberek helyett csirkék közt él, így eszébe sem juthatna, hogy ő maga nem csirke vagy éppen mag. De hát – mondja Žižek az árufetisizmus kapcsán – a valódi viccben (és a valóságban) a bolond tudja, hogy ő nem kukorica, mégis úgy tesz, mintha az volna. A csirkéket ő azért fetisizálja, mert azt gondolja, hogy ő hiába van tisztában azzal, hogy ember, a csirkéknek hatalmukban áll, hogy a gyakorlatban ő mégiscsak mag legyen.

Žižek szerint a posztmodern kapitalizmusban a fétis új formája teszi lehetővé, hogy miközben tudjuk, hogy a dolgok hogyan vannak, mégis úgy cselekedhessünk (kelljen cselekednünk), mintha nem úgy volnának. A fétis naiv felfogását elvetve úgy véli: a fetisizmus ideológiai mechanizmusa a posztmodern kapitalizmusban nem mágikus reprezentációként, hanem misztifikációként érthető meg, amennyiben szerinte a fétis nem más, mint „fordított szimptóma”. Ehhez – ahogyan Kevin Wood fogalmaz – szakítania kell az áru fetisizálódásának marxista elemzési módjával, ami – Lukácstól Althusserig – az áru kapitalizmuson belüli strukturális és látszólagos szerepének eltéréséből magyarázta a társadalmi-emberi viszonyok ideologikus misztifikációját és az áru tételezett hatalmát. Szerinte Marx eredetileg inkább ahhoz állt közel, ahogyan Freud vizsgálta az álom latens és manifeszt tartalmának kapcsolatát (*dreamwork*). Az árufetisizmus tehát nem az áru „következménye”, nem az áruviszony „félreértése” (*misrecognition*) (Wood 2013).

Hogyan jelenhet meg az ideológia úgy, mint önmaga ellentéte, vagyis mint (a hagyományos értelemben) nem ideológia? Ez a változás az ideológia domináns formájában történő elmozdulás eredménye: a mai állítólagos posztideologikus korban az ideológia egyre inkább fétisszerűen működik, szemben a korábbi szimptomatikus formákkal. Utóbbiban a valóságot strukturáló ideológiát az elnyomott visszatérésének tünetei fenyegetik, a fétis ellenben nem más, mint a szimptóma visszajára fordítása: a fétis annak a hazugságnak a felszínre törése, ami lehetővé teszi számunkra, hogy elviseljük az elviselhetetlen igazságot (Žižek 2009a: 54).

Az ideológia szimptomatikus és fetisiztikus formájának szembeállítását Žižek számára egészen új kapukat nyit a kapitalizmus radikális és kihívó analiziséhez, amennyiben úgy véli, ebben ragadható meg annak „modern” és „posztmodern” formájának különbsége. Az ideológia megszabadul attól a funkciójától, hogy a tőkés rendszer egyszerű indexeként tekintsenek rá. Ezen túlmenően azonban az ideológia új ontológiai megalapozást is nyer: az ideológiai hazugság nem a „rendszer” oldalán keletkezik többé (azzal a céllal, hogy az fennmaradjon és működjön). Az ideologikus ma az „egyének” oldalán jön létre, mégpedig úgy, hogy a fétis elhiteti: ha a rendszer igazsága relativizálható, akkor lényegében a rendszert megváltoztatni már nem is szükséges. A szimptóma így a fétisben visszajára fordul: nem azt bizonyítja, hogy amiről úgy tudtuk, elviselhető, az végső soron elviselhetetlen – hanem hogy amiről tudjuk, hogy megfellebbezhetetlenül elviselhetetlen, az mégiscsak elviselhető. Žižek a szimptóma fogalmát Hegel jogfilozófiájára vezeti vissza, amelyben a civil társadalom elválaszthatatlan alkotórészeként és szükségszerű működési zavaraként jelenik meg az az erkölcsileg és emberileg lezüllő osztály, amely elveszti munkáját, jogait és esélyét, hogy a társadalom által felkínált lehetőségekkel éljen. Napjaink kapitalizmusában a baloldali társadalomkritika kedvelt

hivatkozási alapjait – az underclass tagjait, a tartósan munkanélkülieket, a bevándorlókat vagy a hajléktalanokat – általában szimptomának tekinti, vagyis ők a bizonyosságai annak, hogy a rendszer igazi természete akkor is érvényesül, ha mi éppen nem akarunk tudomást venni róla.

A szimptóma a szétszórt kollektívumot egy rendszer részévé változtatja (...): egy rendszer részévé válunk abban a pillanatban, amikor részt ütünk az a priori működés és a véletlenszerű tartalom között – amikor szembesülünk annak a szükségszerűségével, ami véletlenszerűnek látszik a rendszer egészéhez képest. A rendszer létrehozza azt az Egyet (a lacani *y a de lun-t*), amely inherens elemként forgatja fel az univerzális mezőt (Žižek 1997a: 128).

Ebben kétségtelenül nagy igazság van, különösen, hogy a modernitás hegemonikus ideológiai operációi a posztmodern korban sem szűntek meg. Žižek szerint azonban ez a „modern” kapitalizmus ideológiai dinamikája, a „posztmodern” korban a dolog a feje tetejére áll. Mi van ugyanis akkor – teszi fel a kérdést Žižek –, ha a mai kapitalizmusban az egyéneket már nem azzal kell szembesíteni, hogy egy általuk jónak tekintett rendszer igazából szörnyűséges, és ezt a lelki mélyén ők is tudják? Ha szerintük a posztmodern kapitalizmus egy szörnyűséges és megfellebbezhetetlen szisztéma, amiben valahogy mégiscsak boldogulni kell? Ebben a helyzetben az alapvető ideológiai dinamikává a fetiszizálás lép elő mint a fordított szimptomatizálás folyamata.

Žižek a fetiszizációra vonatkozóan szinte valamennyi írásában tesz megjegyzéseket – a kilencvenes évek elejének koncepciója azonban véleményem szerint a *The Plague of Fantasy* című könyvének elemzései által válik egyértelművé. Žižek szerint a fetiszizációnak három alapvető pillére van 1. a valóságról szóló tudás és ennek negatív konklúziói, 2. a fétis, vagyis azok az apró jelek, cselekedetek és dolgok, amelyek azt bizonyítják, hogy az egyén valójában a tudásával ellentétes dologban hisz, 3. a fetiszisztikus ideológia, amely egyrészt igazolja a fetiszisztikus gyakorlatot, másrésztől valamiképpen (a freudi értelemben) elfedi a szakadékat az igazság és a hazugság között. Eltekintve ennek a žižeki elemzésnek a lacaniánus nyelvhasználatától: a fetiszisztikus cselekvés sajátja, hogy miközben az egyén tudja (*know*), hogy milyen a világ, mégis úgy cselekszik (*do*), mintha valójában ennek ellenkezőjében hinne. Tehát Žižek szerint a fétis szüli a fetiszista ideológiát, de a fetiszista ideológia tartja fenn a fétisben való hitet (Žižek 2006a). Ennek a fetiszizáló szerkezetnek remek példái napjaink nyugati buddhizmusa és a hasonló „pszichologizáló” elméletek. Marcuse számára *Az egydimenziós ember*ben a „nyugati buddhizmus” még annak a szabadságideológiának volt a része, amely elfedi az Egész kényelmes, súrlódásmentes, józan és demokratikus szabadságnélküliségét az egyén szeme elől (Marcuse 1990). Žižek szerint ma az egyént éppen szabadságnélkülisége aggasztja.

Éppen ez történik a nyugati buddhizmusban. Lehetővé teszi, hogy miközben minden tekintetben részese vagy az örült kapitalista játszmának, elszántan hihess abban, hogy te az egészen kívül állsz, és teljes mértékben tisztában vagy azzal, hogy minden felkínált látvány értéktelen, mert csak a belső Én értéke számít, ahová, jól tudod, bármikor visszavonulhatsz (Žižek 2009a: 55).

Egyszerűen fogalmazva: az egyén tudja, hogy a világ kaotikus, kizsigerelő, bizonytalan, élehetetlen és kilátástalan. Mikor munka után elmegy kocogni, jógázni vagy éppen egy romantikus vacsorára, azzal azonban Žižek szerint azt bizonyítja, hogy abban is hisz, hogy a világban mégis létezik harmónia, van esély a feltöltődésre és a fejlődésre, vannak utak és számtalan lehetőség, ami boldogságot kínál. Žižek szerint a kocogás, a jóga, a romantikus szerelem stb.

az a fétis, amely megmutatja, hogy az egyén valójában (a tényleges gyakorlatban) a hazugságban hisz, abban, ami tudatával ellentétes. Hogyan lehetséges ez? A fetisizisztikus ideológia segítségével. Tudom – mondja szerinte például a nyugati buddhista –, hogy én egy romokban heverő életű, a valóságba belevesztett, reménytelen és bizonytalan egyén vagyok. De amikor elmegyek jógázni, teázni vagy meditálni, akkor megtapasztalom, hogy a világ olyan harmonikus rend, amelyben a természet, a nagy organikus egész, a jing és jang, az univerzum, a reinkarnáció, a bennünk élő FÉRFI/NŐ stb. érvényesül, eldönti a dolgaimat és a sorsomat, akármi történjen a hétköznapijaimban. (Persze a „misztikus” fétis ideológiája nem feltétlenül vallásos-irracionális, hasonló módon válik fétissé sokaknál a futás, a fogyókúra – teremtvé meg az egészség és sportosság fetisizisztikus ideológiáit nagyon is materiális-evilági alapon.) A žižeki fétis-ideológia koncepció ebben az értelemben megismétli a fiatal Marx valláskritikáját, vagyis a „szívtelen világ szíveként, a szorongatott teremtmény sóhajaként” megkreálja azt a horizontot, amelyben igaznak látszik mindaz, amit hazugságnak kéne gondolnunk, és jelentőségét veszti az, amiről tudjuk, hogy igaz. A fétis nem hatalmas, mint a naiv fetisizmusban – éppen ellenkezőleg: egészen apró, mégis elegendő ahhoz, hogy alapot teremtsen arra, hogy ne a tudás, az igazság nevében kelljen élni és cselekedni (Kiss 2011).

Žižeknek a kilencvenes évek elején írt szövegei szerint a posztmodern kondíció nem más, mint a posztmodern fogyasztói társadalom, amelyben az egyén életét többé már nem a tradíciók, az erkölcsi szabályok, a természet vagy egy mindenki által elfogadott szimbolikus kód (a nagy Másik Törvénye) irányítja. Žižek (bár következtetéseiben túlzottan optimistának tekinti) elfogadja Anthony Giddens és Ulrich Beck kiindulópontját a „kockázattársadalomról”, a második modernitásról (Beck 2003) és a „modernitás túlpörgő szakaszáról” (Giddens 1990), amelyek véleménye szerint úgy jelennek meg az egyén számára, mint a felismert kényszer arra, hogy

szabadon válasszon a szexuális preferenciáktól kezdve az etnikai hovatartozásig mindenben. (...) Minden, ami korábban magától értetődő volt – hogyan neveljük a gyerekünket, hogyan szeretkezzünk, hogyan reagáljunk a minket érő erőszakra, mit együnk, hogyan pihenjünk vagy szórakozzunk – kolonizálódott a reflexivitás és a döntés kényszere által (Žižek 1999b: 3).

Ennek a posztmodern állapotnak a lényege tehát az állandó válasz és választási kényszer egy átláthatatlan, meghatározatlan, jó döntések híján és változásban lévő valóságban. A szabad és egyenlő szubjektumok társadalmában – a posztmodern kapitalizmus lacaniánus-marxofreudista olvasata szerint – semmit nem parancsolnak meg többé, ennek köszönhetően mind jobban ki vagyunk szolgáltatva a következmények hatalmának: saját magunk kontrollját egy nem létező társadalmi kontroll fikciójának nevében kell végeznünk, így végső soron a posztmodern szuperego akadályozza meg az egyént, hogy szabad legyen és felépítse önmagát. A posztmodern szituáció (ami Žižek számára „természetesen” nem más, mint a kapitalizmus új állapota) tehát pszichésen válik elviselhetetlenné és elfogadhatatlanná: a bizonytalanság, a megvalósíthatatlan alkalmazkodási kényszer, az irracionális élvezet parancsa a „meg kell tenned, mert megteheted” jelszó nevében, magunkra hagyottságunk az átláthatatlanságban, az állandó választás és döntés terhe, a minket körülvevő kudarc, szörnyűség és frusztráció a siker, csillogás és boldogság ígéretének hátterében – és még sorolhatnánk – a szubjektum új típusú elidegenedéséhez vezet. Ez az elidegenedés nem abból ered, ahogyan saját kreatív energiáink és személyiségünk szembekerül az intézmények által ránk kényszerített „normalizáló” tendenciákkal (Boyle 2001). Žižek szerint a posztmodern

elidegenedés alapja, hogy a jelen bizonytalan, kiszámíthatatlan és irányzék nélküli létmódja arra kényszeríti az egyént, hogy semmi más ne maradjon számára, mint a „biztos” önma-ga (a lacani egoideál értelmében) végletes és minden körülményt és hatást figyelmen kívül hagyó kifejtése és a bezárkózás a „biztos” önmagába. A nagy informatikai cégek által alkalmazott hekkerek ennek mintapéldányai, akik számára hobbijuk a munkájuk, akik még szabad idejükben is tevékenységükbe temetkeznek, akiknek biztos és kiszámítható énképet és életteret nyújt a cég – de cserébe azt várják tőlük, hogy ne foglalkozzanak tevékenységük morális és társadalmi hatásaival, kérdés nélkül szolgálják a tőkét, és még véletlenül se legyenek normális emberek normális élettel – ne legyenek többek, mint informatikai munkások (Žižek 2000).

A modernből a posztmodern kapitalizmusba való átmenet azt is jelenti Žižek szerint, hogy a rendszer régebbi központi ideológiai konstrukciói a korábbi szimptomatikus forma helyett fetisizisztikus formát vesznek fel. Jól mutatja ezt szerinte az emberi jogok ideológiai fétisének esete.

Az emberi jogok marxista olvasata mindig arra a partikuláris tartalomra koncentrált, amely burzsoá jelleget adott az úgynevezett emberi jogoknak. Az univerzális emberi jogok nem voltak mások, mint a fehér, magántulajdonos férfiak jogai arra, hogy termékeiket szabadon cserélhes-sék a piacon, kizsákmányolva a munkásokat és a nőket, fenntartva politikai dominanciájukat. Ez a részleges tartalom, amelyet az emberi jogok univerzális formában hegemonizáltak, azonban csak a történet egyik felét jelenti. A történet másik felét akkor láthatjuk, ha arra kérdezzük rá, hogy mely specifikus történelmi sajátosságok tették ezt az absztrakt univerzalizációt tényleges társadalmi ténnyé. (...) Erre felel Marx árufetisizmus-elmélete: a társadalmakban, amelyek az árucserén alapulnak, az egyének absztrakt univerzális folyamatok véletlenszerű alanyainak érzik magukat. Azt, hogy ki vagyok, vagyis konkrét kulturális és társadalmi háttérmet esetleges-ként tapasztalom meg, ami pedig ténylegesen meghatároz, hogy gondolkodjak és dolgozzam. A vágyaimat úgy tapasztalom meg, mint absztrakt kapacitást arra, hogy válasszak a felkínált termékek közül, amelyek mindegyikét nem kaphatom meg és nem akarhatom. Az áru sosem fog teljes kielégülést nyújtani, de rajtam áll, hogy mennyire élvezem ki. Hasonló a helyzet a fog-lalkozásokkal: az egyén munkáját nem olyannak tekinti, mint amire született, hanem mint saját döntését az őt érintő esetleges folyamatok és szituációk kontextusában. A lényeg megint csak az, hogy a globális piacon, a posztmodern társadalomban az egyének számára az absztrakció, önmaguk és viszonyaik absztrakciója lesz az a mód, ahogyan életüket élik, és ahogyan másokhoz viszonyulnak (Žižek et al. 2000: 105).

Ahogyan a klasszikus kapitalizmus modellje Marx (de még inkább Engels, Lenin, Sztálin és a klasszikus marxisták) számára az automata gyári üzem volt, a posztmodern kapitalizmus modelljének Žižek a kibertér létrejöttét és működését tekinti. A kibervalóság hozza létre szerinte azt a szerkezetet, amelyben a fétis a szisztéma fölé nőhet azáltal, hogy a hardverek rendszereként, bitek és bájtok működéseként, a kapitalizmus előremenekülő innovációja so-rán létrejövő virtuális létrehozza azt a teret, amelyben megszabadulhatunk minden rendszerszerűségtől, minden elátkozott anyagi és materiális logikától, minden kapitalista kény-szertől. A virtuális lesz a fétis a hardverek és szoftverek által létrehozott pszeudovalóságos (*reality*) absztrakcióban, megszabadulva az elviselhetetlen valóságtól (*Real*). A kibertérben feloldódó tőkés rendszer utópiája a posztmodern kapitalizmus és embere számára az a fetisizisztikus realitás volna, amelyben elviselhetővé válik az elviselhetetlen: hiszen a rendszer önmaga absztrakciójává válna. A cseten csevegő úgy érezheti – gondolhatjuk tovább Žižek

érvelését –, hogy az egész világ egy nagy társasági szoba, az ablakokat online váltogató ember a világot is egy újabb ablaknak tekinti, a virtuális valóság szereplője számára a valóság is virtuálissá válik.

Žižek szerint a virtuális valóság megjelenése leomlasztja azokat a határokat, amelyekre korábban a valóság azonosítása épült a mindennapi ember számára. A posztmodernben leomlik a merev vonal, amely elválasztotta a „tényleges mindennapi életet” a „mesterséges dolgoktól”, a „valóságosat” az „illúziótól”, az „ént” a „nem éntől”. Értelmezésében Žižek az előbbieket tekinti a valóság alkotóelemeinek, amelyekre a rendszer működése épült, és amelyekből az utóbbiakhoz menekülhetünk a cyberspace világában – az elviselhetetlen valóságot a tökéletes nem valóságos zavaró részletévé fokozva le.

Egy utóbbi interjújában Bill Gates a kiberteret nevezte a kényszermentes kapitalizmusnak alapjának. Ez a megfogalmazás tisztán megmutatja azt a társadalmi fantáziát, amely meghúzódik a virtuális kapitalizmus ideológiájának hátterében. A fantáziát a csere teljesen átlátható, éteri médiumáról, amelyben az anyagi tehetetlenség utolsó elemei is megszűnnek (Žižek 2006c: 160).

Žižek szerint a fetisizációs ideológia alapja a posztmodern korban a valóságos kapitalizmus elfogadhatatlanságának és elviselhetetlenségének tapasztalata és az egyének válasza erre a kapitalizmus virtuális misztifikációja révén – a karrierben, az interneten, a tőkés mechanizmusok által előfeltételezett individuumok lelkében vagy éppen a szabadidőben, a szórakozásban, az élményben, a fogyasztásban, a politikában. A posztmodern kapitalizmusban a fetisiztikus ész a kapitalizmus elviselhetetlen viszonyai elől azok absztrakcióiba menekül, mintha már csak az a misztikus feltételezés segíthetne, hogy „a tőke” nem más, mint a legelemibb gyakorlati bizonyítéka annak, hogy csak benne hihetünk – mindannak ellenére, amit valamennyien tudunk róla.

A liberális korszak posztideologikus konszenzusa: a „cinikus ész” csele

A Žižek által létrehozott, állandóan visszatérő marxofreudista elemzési sémák szuggesztív ereje – ahogyan ez fetisizmuskoncepciója kapcsán látható volt – abban rejlik, hogy a „tudják, de teszik” ideológiaelméleti dinamikán keresztül tulajdonképpen a kapitalizmus „politikai gazdaságtanának” új analízise jön létre: a gazdaság nem a rejtett determináns, ami a jelenségek mögött ott lapul – sokkalta inkább az a nyilvánvaló és átlátható tény, amitől minden aktor meg akarna szabadulni, ha nem hinne ennek az aktusnak a lehetetlenségében. A kapitalizmus így válik rendszerből olyan ideológiává, amely túl van minden hagyományos értelemben vett ideológián. A kilencvenes évektől ez az elemzési séma köszön vissza a „cinikus ésszel” kapcsolatos elemzésekben is, amelyek a „posztideológiáról” szóló diskurzusba illeszkednek (Hurley 1998). A posztideologikus korszak beköszöntéről szóló megállapításokban Žižek szerint konszenzus alakult ki a kilencvenes évek végére hegemon helyzetbe kerülő liberalizmus két szárnya között (Žižek 2008b). Az egyik oldalon azok a neoliberális-neokonzervatív teoretikusok álltak, akik a maguk triumfalista elméleteiben a kapitalizmust a történelem végeként ünnepelték. Žižeknek reflektálnia kellett a nyugati társadalmak olyan jelenségeire, amelyeket egyes teoretikusok az „ideológia végeként” aposztrofáltak és Daniel Bell vagy Francis Fukuyama munkásságának köszönhetően részévé váltak a mainstream szellemi-politikai konszenzusnak. Az „ideológia vége” számukra elsősorban azt jelentette,

hogyan a modernitás jelen szakaszában a politikai-társadalmi-gazdasági folyamatok fenntartásához és működtetéséhez nincs többé szükség ideológiákra. A másik oldalon a posztmodern liberalizmus hirdette meg az ideológiától való megszabadulás lehetőségét és szükségességét. Žižek elgondolásainak hátterét így az a Foucault, Lyotard vagy éppen Baudrillard nevéhez köthető „baloldali” álláspont jelentette, amely szerint az ideológia terminusa végzetesen használhatatlannak bizonyul korunk társadalmában a szellemi-politikai jelenségek analízisére, ami nem bizonyít mást, mint hogy ez a terminus a marxi-kritikai hagyományban jellemző jelentéstartalmával eleve téves és veszélyes volt. Az „ideológia vége” számukra egyértelműen azt jelenti, hogy nem szabad többé ehhez a terminushoz nyúlni, ha el akarjuk kerülni a 20. század modernitásának borzalmait (Sharpe 2010; Sinnerbrink 2010).

Žižek – kelet-európai gondolkodóként talán szükségszerűen – azok közé az értelmiségiek közé tartozik a nyugati világban, akik kiemelt jelentőséget tulajdonítottak az 1989-es fordulathoz, a berlini fal leomlásának, a Szovjetunió összeomlásának, a szocialista világ felszámolásának. Ami azonban kezdettől fogva megkülönböztette sokuktól, az meggyőződése, hogy a posztideologikus konszenzus kapitalizmusának dinamikája éppen abból érthető meg, ahogyan a szereplők – az egyének, a politikusok, a cégek – a politikailag korrekt igazságokhoz viszonyulnak (Sharpe 2010). Žižek szellemesen leplezi le az ideológiátlan ideológia konszenzusának abszurditását: ahhoz képest, hogy az ideológiák végét hirdetik, túltúntul sok megkerülhetetlen és vitathatatlan igazság, elmélet, megállapítás, fogalom, beszédmód, viselkedési és cselekvési minta vesz bennünket körül az 1989 utáni világban. Ez azonban bizonyos értelemben valóban posztideologikus: nem kell többé hinnünk bennünk, a posztideologikus konszenzus azon alapul, hogy elegendő úgy cselekednünk, mintha hinnénk bennünk. A kilencvenes évek „neoliberális” és „multinacionális” kapitalizmusa azért működhet, mert miközben (néhány agymosottat leszámítva) mindenki tudja, hogy a posztideologikus konszenzus igazságai hazugságok, mégis úgy tesz, mintha elhinné azokat. Sarkítva fogalmazva: a neoliberális korszakba lépett kapitalizmus lényege nem a tőke teljes szabadsága és az ezt legitimáló szimptomatikus ideológiák, hanem az a baloldal által meg nem értett koalíció, amely a gazdaság és társadalom széles rétegei között kötöttet, s amely lehetővé tette a tőke nagymértékű szabadrablását, a nyugati világ globális pozícióinak átalakítását, a multinacionálissá váló tőkéhez fűződő új viszony kialakítását, és amelyet a „cinikus ész” tarthat csak egyben (Žižek 2002).

Žižek ebben a kontextusban az ideológiakritika szerepét abban látja, hogy megmutassa a „fantázia” és a „valóság” viszonyának azokat a specifikus vonásait, amelyek bizonyítják, hogy a neoliberális-multinacionális kapitalizmus éppen azért „posztideologikus”, mert megszabadult minden ideológiától és Törvénytől (ennek marxofreudista továbbgondolása lesz a cinikus ideológia koncepciójának alapja Žižeknél):

minden eddiginél könnyebb a hazugságot az igazság áruházába bújtatni. Amikor például egy nagyhatalom intervenciót alkalmaz egy harmadik világbeli ország ellen, arra hivatkozva, hogy az az ország semmibe veszi az emberi jogokat, kétségtelenül igazat állít. Mégis hazudik, mert nem nevezi meg azokat az egyébként nyilvánvaló indítékokat, amelyek a beavatkozás mögött állnak (Žižek 1995a: 8).

Žižek számára ebben a konstellációban nem az tehát az ideológia, hogy a valóság valamely eleme elleplezi a másikat, tehát hogy az emberi jogok kérdése „elfedi” az emberek elől az imperialista politika sajátosságait. Éppen ellenkezőleg: az ideológia az, hogy az emberek úgy

tesznek, mintha maguk is azt hinnék, hogy a beavatkozás egyetlen vagy fő oka a humanitárius szempont volna, és mit sem sejtene a háború imperialista vonásairól.

Valójában hogyan is termeli a cinikus ész újra az ideológiamentesség korában az ideológiát? Ennek két formája van: az egyiket Žižek azon állításában foglalhatjuk össze, mely úgy véli, a cinizmus maga az ideológia.

A cinikus ész az egyik módja annak, hogy érzéketlenek maradjunk az ideológiai fantáziákat strukturáló hatalmakkal szemben: ha a dolgokat nem csináljuk komolyan, ha távolságtartással viszonyulunk hozzájuk, attól csak még inkább csináljuk őket (Žižek 1989: 33).

Az ideológia, a fantázia annál szabadabban fejtheti ki hatását cselekedeteinken és rítusainkon keresztül, minél inkább nem hiszünk semmiben. Azt gondolom azonban, hogy van egy ennél sokkal érdekesebb értelmezési kerete Žižek szövegeinek: eszerint Žižek úgy véli, napjaink cinikus attitűdjé nem egyszerűen (öntudatlanul) fenntartja az ideológiát azzal, hogy mindent ideológiaként leplez le, hanem maga termeli azt újra azzal, ahogyan tudatosan választja a tudásnak ellentmondó gyakorlat igazolását és folytatását. A cinikus ideológia olyan szándékos intellektuális operáció, melynek célja azon gyakorlatok fenntartása, amelyekről tudjuk, hogy meg kellene változtatni őket, hogy nem értünk egyet velük. Žižek *A nagy másik nem létezik* című írásában mutatja be azt a folyamatot, amelynek során a „cinikus ész” az állítólagos posztideologikus konszenzus árnyékában újratermeli az ideológiát. Žižek kiindulópontul Peter Sloterdijk klasszikussá vált elemzését választja a napjainkban uralkodóvá váló „cinikus észről”. „A cinizmus az uralkodó kultúra válasza a kynikus felforgatásra [...] A cinizmus felismeri az ideológiai maszk és a valóság közti különbséget és okot talál magának arra, hogy az előbbit válassza” (Žižek 1989: 29). Vagyis tudatosan tartja fenn ideológiaiilag azt a gyakorlatot, amelyről tudja, hogy hamis. Arról a klasszikus kérdésről van szó, amely minden Szimbolikus rend létezésének alapja volt korábban, és amit a lacani nagy Másik (az isten, a király vagy éppen az intézmények) intézett felénk: „kinek hiszel, a szemednek vagy nekem?”.

Ez a nyilvánvalóan abszurd logika tökéletesen rávilágít a szimbolikus rend működésére, ahol a szimbolikus maszk meghatalmazása többet számít, mint az egyén közvetlen valósága, aki ezt a maszkot viseli és/vagy feltevással rendelkezik a meghatalmazásról. Ez a működés jelenik meg az eltávolodásában: nagyon jól tudom, hogy a dolgok azok, aminek látom őket (hogy ez az ember egy megvesztegetett, gyenge jellem), azonban mégis tisztelettel viszonyulok hozzá, mivel a bírójelzéseit viseli, így amikor megszólal, a Törvény szól általa (Žižek 2005).

Így, bizonyos mértékig, a szavainak hiszek és nem a saját szememnek, azaz egy Másik Térben hiszek (a tiszta szimbolikus tekintély birodalmában), ami többet jelent, mint képviselőjének valósága. Žižek szerint ez a hit veszett el a kilencvenes évek „globális igazságai” kapcsán: nincs többé olyan feltétlen hit az igazságok kinyilatkoztatóiban, amely felül tudná írni a tudást, a saját tapasztalatot a valóságról, beleértve a kinyilatkoztatók személyét is (Žižek 1998b).

Míg Žižek szerint a klasszikus ideológia elrejtő volt, tehát elrejtette a dolgok tényleges működését, a cinikus ideológia célja, hogy megindokolja, miért szükséges elrejtenuknk figyelmen kívül hagynunk a dolgok közismert valódi működését. Akárcsak a fetisiszta, a cinikus is pontosan tudja, mi az „igazság”, ideológiájuk egyaránt a gyakorlatra vonatkozik. Csak míg a fetisiszta ideológia azt bizonyítja, hogy a gyakorlatban végső soron a hazugság

az igaz, a cinikus ideológiája azt igazolja, hogy miért érdemes a gyakorlatot választani az igazságtól függetlenül – még a hazugság árán is. Az ideológia szerepe a posztideologikus konszenzus korában Žižek szerint nem más, mint hogy létrehozza a Másik Másikját: az elfogadott, konszenzuális gondolatok, cselekvések és szereplők háta mögött elrejtett „másik” igazságok, cselekedetek és szereplők felkutatása. Vagyis a látható „nagy Másik” obszcén igazságának megkeresése magában a Másikban.¹ Žižek víziója a Kristályéjszakáról és a koncentrációs táborok valóságáról innen magyarázza a náciizmus brutalitását: szerinte az organikus, békés és kulturált német birodalmi világ víziójában osztozó kispolgár azért működött együtt a legszörnyűbb rémtettekben, mert azt gondolta, hogy „ezt várják tőle”, ez az a kimondatlan és bevallhatatlan kötelessége, amit meg kell tennie, még ha nem is ért egyet vele. A náci obszcén Másikja: a pogrom és az antihumánus erőszak, ami nem változtat azon, hogy a harmadik birodalom a legmagasabb rendű faj és a legmagasabb fokára jutó emberi kultúra végső győzelme. A náciizmus lényege nem ez, ezek csak „ilyenkor szükség-szerű eszközök”, „túlkapások”, „sajnálatos torzulások” – mondja a cinikus német ideológia –, de mivel a náci hozzák el nekünk a szép új világot, „el kell nézni nekik és meg kell tenni”. Žižek szerint ez a cinikus viselkedésmód (amely a Másik obszcén másikjának feltételezésével igazolja magát) ideologikus, mert végső soron a „mit tudok” kérdése helyett a „mit tudhatok” kérdésébe torkollik. Vagyis – mondja Žižek – ismerem a hitleri Németország valamennyi tényét, de mivel ezt nem ismerhetem (a nagy Másik elvárja, hogy Másikja rejtve maradjon), mivel nekem is érdekemben áll, hogy ne derüljön ki (hiszen a számomra kedvező kifejtet elválaszthatatlan, de vállalhatatlan része) nem tudhatom, úgy cselekszem, mintha csak egy részét ismerném a tényeknek.

Ez a cinikus ideológia tér vissza Žižek szerint napjainkban – azzal a különbséggel, hogy a mai cinikus ész nem hisz abban, hogy a Másik létezne, csak elszabadult obszcén Másikjában biztos. A cinikus ész számára minden cselekedetünk, amit a posztideologikus konszenzus árnyékában teszünk, úgy jelenik meg, mint amit csak a nagy Másik obszcén Másikja kényszerít ránk, de eközben mi magunk egészen mások vagyunk, egészen más értékek és célok, igazságok és cselekedetek nevében éljük életünket:

napjaink tipikus szubjektuma, miközben cinikus bizalmatlanságot mutat bármely nyilvános ideológia iránt, gondolkodás nélkül szabad folyást enged az összeesküvésekkel, támadásokkal és a Másik élvezetének túlzó formáival kapcsolatos fantáziáknak. A nagy Másikkal (a szimbolikus fikciók rendjével) kapcsolatos bizalmatlanság, a szubjektum azzal szembeni tiltakozása, hogy „komolyan vegye a dolgokat”, egy olyan hitből táplálkozik, hogy létezik a „Másik Másikja”, egy titkos, láthatatlan, mindenható erő, aki valójában „a szálakat mozgatja” a látható, nyilvános Erő mögött. Ez a másik, obszcén, láthatatlan hatalmi struktúra tölti be a „Másik Másikának” lacani értelemben vett szerepét, a nagy Másik állandóságának metagaranciáját (a társadalmi életet szabályozó szimbolikus rendet) (Žižek 1998b: 45).

1 Žižek koncepciója szerint a nagy Másik, vagyis a törvényt hozó autoritás áll minden szimbolikus rend hátterében. A valóság mint a lacani értelemben vett Szimbolikus azonban híján van azoknak a vállalhatatlan és bevallhatatlan elemeknek és törekvéseknek, amelyek szintén a nagy Másik törvényéhez tartoznak és érvényesülnek, de éppen a valóságot mint szimbolikus rendet veszélyeztetnék, ha nyíltan beszélnének róluk. Žižek szerint például a toryk a visszatérést hirdetik a gyökerekhez, a kapitalizmus régi szép világához. Nem beszélnek azonban valóságuk obszcén másikjáról, hogy ők vissza akarnak térni az egyenlőtlenségek, az önző, barbár, területiális és kegyetlen homo oeconomicus világához.

Žižek „cinikus ész” koncepciója ezen a ponton kétségtelenül fordít egyet a klasszikus ideológiai kritika hasonló helyzetekben alkalmazott megoldásain. A cinikus ideológia elemzése Žižek egyik központi kultúrkritikai témájává válik a kilencvenes évek végére. A leggyakrabban John Carpenter *They Live* című filmjének példájával vázolja föl Žižek ennek tényleges folyamatát. A filmben egy szegény hajlék és munka nélküli férfi egy ládában szemüvegeket talál, amelyeket felvéve láthatóvá válik számára a dolgok tényleges volta: a reklámtáblák helyén a „fogadj szót” és az „élvezz és tartsd fenn a dolgokat”, a pénz helyén „a téged irányító isten” felirat jelenik meg, az emberek egy részéről pedig láthatóvá válik, hogy földönkívüli, aki a minket körülvevő világgal akarja átvenni felettünk az irányítást. Žižek úgy véli, ebben az esetben a társadalomkritika régóta ismert és teljesen hatástalan formájával állunk szemben, amely különösen a hetvenes évek amerikai kommunista mozgalmaira és Hollywood „baloldali” alkotásaira jellemző. Ez az ideológiai kritikai nézőpont abból indul ki, hogy az emberek nem képesek meglátni korunk demokratikus viszonyai között a diktatórikusát (Žižek 2006b), nem veszik észre, hogy a háttérben valójában milyen erők mozgatják a világot, amelyben élünk. Žižek szerint ez az ideológiai kritika csak a korunkat megelőző időszak cinikus szellemiségét képes megragadni: azt, hogy miközben tudjuk, hogy a világ hogyan is működik ténylegesen (miután újra meg újra felveszük a csodaszemüveget) mégsem teszünk semmit, mert magunk is részt veszünk ennek a rossz világnak a színjátékaiban, és elfogadjuk számunkra juttatott élvezeteit. Ez a cinizmus leplezhető le az amerikai életforma kritikája során: mindenki tudja, hogy a házasság, gyerek, kutya, ház, autó kispolgári idillje hazugság és minden férj és feleség szeretőt tart, mégis úgy teszünk, mintha ez nem így volna, és közben magunk is szeretőt tartunk. Ez a cinikus attitűd azonban még mentes az ideológiától – alapja a szembenézés hiánya és a tudatos behódolás a konformitás kényelmének és érdekviszonyainak: mivel tudjuk, hogy mindannyian elkövetjük magánbűneinket, közösen teszünk úgy, mintha valamennyien erkölcsösek volnánk.

Žižek szerint a „posztideologikus konszenzus” közmegegyezésével és látszatvalóságával szembeni cinikus attitűdünk megértéséhez fordítani kell mindezen, és az ideológia visszatérésére kell gyanakodnunk.

Carpenter filmjében a lényeglátó szemüveg a nyugati világ gazdagsága mögötti nyomort és szenvedést mutatta meg (...) Ma látjuk szemüveg nélkül is a szenvedő afrikai gyereket, aki segítséget kér tőlünk és azt üzeni, hogy ez így nem mehet tovább. A lényeglátó szemüveg azonban azt mondja nekünk: „ne gondolkodj, ne politizálj, felejtse el szegénységük valódi okait, csak csinálj, gyűjts te is pénzt és küldd el (Žižek 2010: 4).

Žižek szerint napjaink cinizmusa az ideológia tiszta formáját valósítja meg: már nem az a lényege többé, hogy „tudom, hogy” mennek a dolgok és hogy ezt mindenki más is tudja – ezért úgy tesz, mintha nem úgy mennének” –, tehát nem a valóságot elfedő (kollektív) képmutatás, a tettetett naivitás. A posztideologikus konszenzus időszakában születő cinikus ideológia (amely korábban inkább a totalitárius diktatúrák sajátja volt Jugoszláviától a harmadik birodalomig) lényege, hogy „tudom, hogy” mennek a dolgok és hogy ezt mindenki más is tudja – ezért úgy tesz, mintha nem tudnám”, vagyis az igazság figyelmen kívül hagyásának, a fennálló gyakorlatnak, a „politikailag korrektnek” történő behódolás racionális igazolása a *de facto* ideológia. (1) Az ideologikus cinizmus tehát Žižek példájával „tudja”, hogy a világ problémájáért a nagyhatalmak érdeke, a tőke logikája, az egyenlőtlenségek, a gátlástalan nyugati fogyasztás, a civilizációs fejlődés vagy az individualizmus túlhajtása

stb. felelős. (2) Azonban az ideologikus cinizmus azt is tudja, hogy ezt nem tudhatja, ennek felvállalása mind önmaga, mint a nyugati világ számára végzetes volna. Lényegében ennek indoklása a cinikus ideológia. (3) Ezért úgy dönt, hogy figyelmen kívül hagyja a köztudott igazságot, maga is osztozni fog a fennálló gyakorlatokban, a létező gondolatokat és nézeteket felhasználva fejezi ki magát. A cinikus ész csele: Žižek számára a posztideologikus konszenzus maga, vagyis az az ideológia, amely szerint minél inkább tudjuk, annál inkább tennünk kell, amely szerint a kapitalizmus azt várja tőlünk, hogy ne vegyünk tudomást obszcén Másikjáról, hogy ne törődjünk a „negatív globalizációval” – mert csak így kerülhetjük el a rendszer „büntetését”, és végső soron ez vezet el minket a globalizáció neoliberális-posztmodern paradicsomába (Žižek 2013).

A kapitalizmus mint ideológia: a poszttraumatikus szubjektum és az ideologikus fantáziák

A 2001-es terrortámadás után Žižek az ideológia új korszakáról beszél a nyugati társadalmakban, aminek során a fetisizmus és a cinikus ideológiáról szóló elemzések után a poszttraumatikus ideológiai jelenségeket állítja a középpontba. Ezeknek a kísérleteknek a szakirodalmi feldolgozottsága napjainkig igen hiányos, köszönhetően talán annak, hogy a 2008-as hitelválság és a Bush–Obama-váltás után ez a gondolatmenet szinte teljesen eltűnik írásaiból, és inkább korábbi példáihoz és modelljeihez tér vissza. Ahogyan Matthew Sharpe fogalmaz:

Szeptember 11. a hegemónikus ideológiai gépezet számára azt az egyetlen lehetőséget kínálta, hogy a történeteket Amerika és a Gonosz szembenállásaként szimbolizálja, emelje be az amerikaiak gondolatvilágába. Hiszen az ideológiának Žižek szerint a legfontosabb szerepe az, hogy kizárja az egyének lehetséges szempontjai közül a Valóstat, (...) hogy a társadalmi-történeti tényeket újrakonstruálja az ideológiai fantázia által (Sharpe 2002: 48).

Žižek szerint a kétezres évek elejétől a nyugati társadalmak a poszttraumatikus korszakba léptek át, amennyiben a traumák ma már nemcsak hogy úgy jelennek meg, mint jelentés nélküliek, mint amiknek nincs értelmük, csak ok nélkül veszélyeztetnek bennünket – de egyszersmind (újra) az élet alapkondíciójává váltak. Ez különösen megrázó egy olyan civilizáció esetén, amelynek valósága nem foglalja magában az egyént ért állandó csapásokat, amelynek világképe szerint a rossz nem része a normálisnak, csak külsődleges lehet.

Napjainkban szociopolitikai valóságunk egyre több veszélyt és traumát foglal magában, amelyek jelentés nélküli és brutális beavatkozásként szétszakítják az egyének identitásainak textúráját. Először is a brutális külső fizikai erőszak, terrortámadások, mint a 2001-es New York-i, az iraki bombázás amerikai repülők által, a gazdasági válság és a politikai sokk, az utcai erőszak stb. jelentette a természeti katasztrófát, amelyek irracionálisan rombolják szét belső valóságunk materiális alapjait. Azután ott vannak azok a váratlan betegségek, gyógyíthatatlan kórok, amelyek pillanatok alatt semmisítik meg az egyén személyét. Végezetül egyre inkább jelen van a szociális-szimbolikus erőszak, amelynek révén az egyén kirekesztődik és mozgásképtelenné válik a valóságunkban, vagy a munkanélküliség, a kapcsolatok illékonsága stb. Természetesen ezeket évszázadok óta ismerték, még olyanok is akadtak közöttük, amelyek a korábbi korszak emberét súlyosabban érintették. Ami azonban új bennük, hogy most olyan vallás utáni korban élünk, amelyben a traumák nem részei a természetnek, miközben egyre természetesebb módon veszélyeztetnek bennünket (Žižek 2008c: 11).

A poszttraumatikus korszak analízisének egyik legdöntőbb mozzanata, hogy úgy véli, az új korszak legfőbb sajátossága a valóság lehetetlenné válása. Vagyis az a helyzet, amelyben az életünk alapjává váló és folyamatosan ismétlődő megrázkódások miatt lehetetlen fenn tartani azt a Szimbolikus rendet, amely köré életünk szerveződik (az amerikai kisvárosi fogyasztói család életmódjának idilljét, az „amerikai álmot”), miközben ezek a csapások nem tehetők részévé normális életünknek (Žižek 2002). Az eredmény a „poszttraumatikus szubjektum”, aki már nem a saját történeteiben és identitásában él, már nem vállalhatja föl annak kockázatát, hogy osztozzon abban a valóságban, amelyet a Valós lehetetlenné tesz. A poszttraumatikus szubjektum maga számolja fel az egyéniség és személyiség korábban jellemző formáit. Ez lehetővé teszi számára, hogy a mindennapossá váló traumákat a valósággal együtt negligálja és a valóságot és a traumákat egyaránt feloldja a fantáziákban, amelyeket a kapitalista kultúra kínál fel számára. A valósággal szemben a poszttraumatikus ideológia a „Valós oldalán áll” (Flisfeder 2012) azoknak a fantáziaképeknek és történeteknek a formájában, amelyek az asszociációk révén magukba olvaszthatják a Valóst és szükségtelessé tehetik a valóságot – hiszen az amúgy sem létezhet többé. A poszttraumatikus szubjektum a valóságot az ideológiára cseréli: a fantáziára, amely lehetővé teszi, hogy ugyanazok maradjunk, akik eddig voltunk, tovább éljük az életünket egy olyan valóságban, amelyet már régen szétrobbantott (a szó szoros értelmében is) a globális kapitalizmus Valósa.

Ahhoz, hogy megértsük, Žižek szerint a poszttraumatikus korszakban a fantázia hogyan válik ideologikussá, érdemes középpontba állítani azon elemzését, amelyben a Titanic és a World Trade Center katasztrófájának társadalmi feldolgozása közötti különbséget emeli ki. Véleménye szerint a Titanic szerencsétlensége azért volt a kortársak számára feldolgozható, mert a 20. század elejének traumái mögött ott állt a 19. század ipari civilizációjának történet- és képzeletvilága, amely arról szólt, hogy a haladás és a technikai fejlődés mindennapjai tele vannak azokkal a kudarcokkal és balesetekkel, amelyek nélkül nem létezhet a modernitás. Az elképzelhetetlen (az elsüllyeszthetetlen hajó elsüllyedése) így elképzelhető volt a valóság keretein belül. 9/11 ellenben egy olyan civilizációt érintett, amelynek önképe a hasonló csapásoktól való mentesség, amely szerint a háború, a terror, a járvány, a halál, az éhezés stb. csak a harmadik világban „normális”. Žižek szerint a traumamentes nyugati valóság számára 9/11 maga volt a Valós betörése, a „tudattalan tudattalan” (a freudi értelemben vett trauma): ami tehát örökké velünk lesz, de amiről nem tudhatunk. Ennek feldolgozása csak az ideológiai fantázia segítségével volt lehetséges: „az Egyesült Államokban az elmúlt évtizedekben hatalmas libidinális befektetés történt a hasonló esetek feldolgozását lehetővé tévő filmekbe, mint a *Függetlenség napja* vagy a *Menekülés New Yorkból*” (Žižek 2002: 15–16). Ez teszi lehetővé, hogy a valóság számára feldolgozhatatlan Esemény átkerüljön a fantázia birodalmába azokon az asszociációs mechanizmusokon keresztül, amelyeket Hollywood kínál. Žižek szerint a poszttraumatikus korszakban a fantázia ideológiává válik: (1) megjelenik a trauma, ami szétrombolja az életünket, ami nem építhető be valóságunkba; (2) libidinális befektetés a fantáziába, vagyis azoknak az imázsoknak, szituációknak, képeknek, történeteknek a tárháza, amelyekbe áthelyezhető a feldolgozhatatlan konkrét Esemény; (3) a konkrét trauma ezen imázsok keretében jelenik meg, de nem mint valóság, hanem mint fantázia, mintha csak egy filmet néznénk, mintha csak egy már hallott esetet mesélnénk el. A poszttraumatikus szubjektum kilép a valóságból, és önmagát is egy fantáziavilág szereplőjeként tekinti.

Az ideológiai fantáziák a nyugati civilizációban a realitás helyett a „kapitalista realizmust” kínálják fel a poszttraumatikus szubjektum számára (Žižek 2008a). A magazinok, az amerikai filmek, a reklámok által bemutatott történetek, álmok, személyes viszonyok, problémák és megoldások olyan eszközöket mutatnak föl, amelyekbe az egyén áthelyezheti a tényeket saját életéből. A kapitalista realizmus ebben a formában a kapitalizmust ideológiává változtatja, amennyiben a rendszer tényeit és a benne élő embereket a rendszer sok esetben őszinte, negatív és ellentmondásos fantáziaképeiként mutatja föl. Žižek szerint a kapitalista realizmus – a *Plague of Fantasies* fogalmát kölcsönvéve – „fantáziaszcenáriókat” kínál fel a saját valóságát elvesztő egyén számára, amelynek függelékeként jelenhetnek meg saját életünk tényei és önmagunk (Myers 2003). A fantáziaszcenário – ahogyan Žižek használja ezt a kifejezést – segít betölteni azt az űrt, amit a feldolgozhatatlan esemény okozott (Elliott 2009). Žižek provokatív játéka jól mutatja ezt a folyamatot, amikor a „kapitalista realizmus” ellenpólusaként fellépő, napjaink baloldalára szerinte jellemző „liberális kommunizmus” ideológiáját ugyanennek az ideologikus fantáziának egyik megjelenéseként leplezi le. Szerinte a legtöbb mai baloldali „tudja”, hogy a globális kapitalizmus körülményei között aprómunkával semmire sem megyünk, a rendszer megváltoztathatatlan, és magunk is haszonélvezői és fenntartói vagyunk – mégis úgy tesz, mintha egy-egy happy enddel végződő akció, demonstráció vagy politikai siker jelentőséggel bírna: segítségül hívja azokat a kapitalista fantáziákat, amelyek a jó, a szeretet, a szolidaritás, a megtisztító katarzis, a közösség imázsai, történetei és vágyai kapcsán élnek bennünk. A (liberális) kapitalizmus (kommunista) fantáziái Žižek szerint minden másnál egyértelműbben mutatják be a fantáziaideológia alapvető sajátosságát: a fantázia nem a „tudjuk”, hanem a „tesszük” oldalán áll, amennyiben szcenáriói a praktikus szituációkra, az eseményekre és a tényekre vonatkoznak (Žižek 2008b).

Véleményem szerint a poszttraumatikus korszak žižeki ideológiaelmélete csak a mai kapitalizmus általános társadalomelméleteként fogható fel. Ahogyan ugyanis Benjamin Noys megállapítja: a kétezres években Žižek módosítja a Valós és a valóság viszonyával kapcsolatos elgondolásait, amennyiben a *The Puppet and the Dwarf* című könyvében megállapítja: „a lacani Valós – a Dolog – nem a külsődleges és feldolgozhatatlan élettelen, ami elferdíti a szimbolikus teret – szakadásokat és inkonzisztenciákat hozva létre benne. Sokkalta inkább a szakadások és inkonzisztenciák hatása” (Žižek 2003: 66). Vagyis a Valós (a kapitalizmus feldolgozhatatlan és megemészthetetlen működése, aminek civilizációinkat és mindennapjainkat köszönhetjük) nem áll kívül a Szimbolikuson (a nyugati társadalmak valóságán) immár egy olyan időszakban, amikor megszűnik a nagy Másik, amely a Szimbolikus rendet és a törvényt fenntarthatná. A Valós ebben a korszakban része a Szimbolikusnak, azoknak a szakadásoknak a képében, amelyek megakadályozzák, hogy a valóság létezhesse. Vagyis Žižek szerint a Valós vált a mindennapjaink alapjává, amennyiben létezési stratégiáink nem a Szimbolikushoz, hanem annak megszüntethetetlen, minduntalan létrejövő és áthidalhatatlan szétszakítottságához és széttöredezettségéhez kapcsolódnak. Ezen az alapon vonja le Žižek végső konzekvenciáját, amely a kétezres években ideológiaelméletét létrehozza: a kapitalizmus ilyen körülmények közt nem létezhetne többé, ha nem lenne egyszerre önmaga és önmaga ideológiája (Žižek 2008b). Žižek szerint a jóléti társadalmak, a posztideologikus konszenzus és a kulturális posztmodern stb. évtizedei a Valóstól való megszabadulást célozták, a baudrillard-i értelemben vett „rossz centripetális Föld körüli pályára állítását”

(Baudrillard 1997: 74). Nem véletlen, hogy 2001. szeptember 11-ét úgy írja le Žižek, mint a Valós visszatérését, a posztmodern illúzió végét, hogy megszabadulhatunk magától a Valóstól. Žižek úgy véli, az átlag amerikainak egyszerűen nem voltak eszközei arra, hogy feldolgozza az Eseményt, ami után semmi sem mehet tovább a régi módon (mert a globális világrend feltárta előtte azt, amivel nem tud szembenézni: hogy az amerikanizált globális kapitalizmus nem stabilizálható), és arra, hogy újraépítse valóságát – Amerikát. Ebben a helyzetben a Valós betörése nem jelentheti a valóság újraalapozását (egy új Amerikát, egy új Nyugatot, egy új embert, egy új rendszer).

A *törékeny abszolútum* című könyvében tulajdonképpen ezért beszél a szlovén filozófus arról, hogy a hagyományos felállás nem tartható tovább a nyugati társadalmak számára: a Valós, vagyis a gátlástalan és önmagát szilopszikusan újateremtő tőkés logika, a „több pénzből még több pénz” mindent elnyelő elve „kívül” és a valóság, vagyis a valódi emberek viszonyai és a közöttük konszenzuálisan megkonstruált realitás „belül”. Amennyiben a Valós hatásai – a spekulatív és multinacionális kapitalizmus tranzakciói során – traumaként és feldolgozhatatlanként befolyásolják a társadalmak sorsát, az emberek életét. A kapitalizmus mint Valós tehát ebben a formában újraszülne a Kommunista kiáltvány klasszikus tézisé, miszerint „a tőke alatt nem él meg társadalom”. Žižek azonban úgy véli, a kapitalizmus nem csak a Nyugat Valósaként, hanem „ideológiai fantáziájaként” is jelen van. A hollywoodi filmek, a reklámok, a magazinok történetei, a hegemonikus politika szellemi beavatkozásai olyan igazodási pontokat kínálnak, amelyekhez a valóságuktól megfosztott nyugati emberek fordulhatnak a tények, a szituációk és a traumák „feldolgozása” során. Egyszerűen fogalmazva: az utas, aki a terroristák által eltérített gépen ül, a „kapitalista realizmus” ideológiai fantáziáihoz, például a számtalanszor látott katasztrófafilmekhez fordulhat. Nem mintha azt gondolná, hogy ő egy ilyen film szereplője – tudja jól, hogy azokban kitalált szereplők, irracionális jelenetek vannak, és kötelező a happy end. Ellenben úgy véli, hogy azért mégiscsak számtalan olyan dolog történt, egy csomó olyan dolgot tettek a szereplők, ami nyilvánvalóan „működik”.

A sokadszor emlegetett žižeki ideológiaelméleti alapvetést parafrázálva: tudják, hogy viszonyítási pontjaik fantáziák, nem valóságosak, de mégis azoknak megfelelően cselekszenek, mert hisznek a cselekedetekben, amiket ezeken belül megmutattak nekik. „Nem az-e az ideológia legfelső foka – kérdezi Žižek –, amikor valami tőlünk teljesen függetlent, ami csak külső és romboló hatással van ránk, úgy mutatnak be, mintha rólunk szólna, mintha emberek cselekedetei és tettei volnának a háttérben?” (Žižek 2003: 22). A poszttraumatikus korszakban a kapitalizmus újra kitermeli saját ideológiáit – de immár nem azzal a céllal, hogy azok elfedjék „a rendszer” tényleges történéseit és természetét. A kapitalizmus „kísértetként”, a tőke logika mindent átható Valósaként felemészti és széttöri a nyugati világ valóságát. A nyugati társadalmak tagjai előtt nem kérdéses, hogy ez már csak egy hatásaiban és működésében brutális, személytelen, kilátástalan és állandóan változó világ lehet. Ugyanakkor a kapitalizmus megjelenik az ideológiai fantáziánk által felmutatott gyakorlatokban, a sikerekben, talpra állásokban, emberi viszonyokban, boldogságokban és happy endekben, amelyekre vágyunk és amikben hiszünk.

Hivatkozott irodalom

- Balibar, Etienne (1994): *Masses, Classes, Ideas. Studies on Politics and Philosophy Before and After Marx*. London: Routledge.
- Baudrillard, Jean (1997): *A rossz transzparenciája*. Budapest: Balassi Kiadó.
- Bauman, Zygmunt (2000): *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, Ulrich (1992): *Risk Society. Towards a New Modernity*. London: Sage. [Magyarul: *Kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Századvég – Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság, 2003.]
- Boyle, Kirk (2001): The Four Fundamental Concepts of Slavoj Žižek's Psychoanalysis. *International Journal of Žižek Studies* 2(1). Special Issue. Interneten: <http://zizekstudies.org/index.php/ijzs/article/download/70/163>.
- Day, Benjamin (2004): From Frankfurt to Ljubiana. Critical Theory from Adorno to Žižek. *Studies in Social and Political Thought* 9(1).
- Elliott, Anthony (2009): *Contemporary Social Theory. An Introduction*. London: Routledge.
- Flisfeder, Matthew (2012): *The Symbolic, the Sublime, and Slavoj Žižek's Theory of Film*. New York: Palgrave Macmillan.
- Garcia George és Carlos Gmos (2008): Psychoanalysis and Politics. The Theory of Ideology in Slavoj Žižek. *International Journal of Žižek Studies* 2(3). Interneten: <http://zizekstudies.org/index.php/ijzs/article/download/149/243>.
- Giddens, Anthony (1990): *The Consequences of Modernity*. New York: Stanford University Press.
- Hurley, James (1998): Real Virtuality. Slavoj Žižek and „Post-Ideological” Ideology. *Postmodern Culture* 9(1).
- Kiss Viktor (2011): *Marx & ideológia*. Budapest. L'Harmattan Kiadó.
- Lukács György (1970): *A társadalmi lét ontológiája*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lukács György (1971): Régi kultúra, új kultúra. In *uő Történelem és osztálytudat*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Marcuse, Herbert (1990): *Az egydimenziós ember*. Budapest: Kossuth.
- Marx, Karl (1955): *A tőke*. 1. kötet. Budapest: Szikra.
- Myers, Tony (2003): *Slavoj Žižek (Routledge Critical Thinkers)*. New York: Routledge.
- Noys, Benjamin (2011): Žižek and the Horror of the Real. *International Journal of Žižek Studies* 4(4). Interneten: <http://zizekstudies.org/index.php/ijzs/article/download/274/372>.
- Packman, Carl és Freelance Writer (2009): Toward a Violent Absolute. *International Journal of Žižek Studies* 3(1). Interneten: <http://www.zizekstudies.org/index.php/ijzs/article/viewFile/160/266>.
- Parker, Ian (2004): *Slavoj Žižek. A Critical Introduction*. London: Pluto.
- Pines, L. Christopher (1993): *Ideology and False Consciousness. Marx and His Historical Progenitors*. New York: Sunny Press.
- Pound, Marcus (2008): *Žižek. A Very Critical Introduction*. Michigan: Eermans.
- Sharpe, Matthew (2002): The Sociopolitical Limits of Fantasy. September 11 and Slavoj Žižek's Theory of Ideology. *Cultural Logic* 10(5). Interneten: <http://clogic.eserver.org/2002/sharpe.html>.
- Sharpe, Matthew (2010): *Žižek and Politics. A Critical Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Sharpe, Matthew (2004): *Slavoj Žižek. A Little Piece of the Real*. London: Ashgate Pub Ltd.
- Sheehen, Sean (2012): *Žižek. A Guide for the Perplexed*. Bloomsbury: A&C Black.
- Sinnerbrink, Robert (2010): Goodbye Lenin? Žižek on Neoliberal Ideology and Post-Marxist Politics. *International Journal of Žižek Studies* 4(2). Interneten: <http://zizekstudies.org/index.php/ijzs/article/download/260/338>.
- Sloterdijk, Peter (1988): *Critique of Cynical Reason*. New York: University Of Minnesota Press.
- Tumino, Stephen (2001): What is Orthodox Marxism and Why it Matters Now More Than Ever Before? *Red Critique* 1(1). Interneten: <http://redcritique.org/spring2001/whatisorthodoxmarxism.htm>.
- Wood, Kelsey (2012): *Žižek. A Reader's Guide*. London: John Wiley & Sons.
- Žižek, Slavoj (1989): *The Sublime Object of Ideology*. London: Verso.
- Žižek, Slavoj (1994): *The Metastases of Enjoyment*. London: Verso.
- Žižek, Slavoj (1995a): Introduction. The Spectre of Ideology. In Slavoj Žižek (szerk.): *Mapping Ideology*. London, Verso, 1–33.
- Žižek, Slavoj (1995b): How Did Marx Invent the Symptom? In Slavoj Žižek (szerk.): *Mapping Ideology*. London: Verso, 296–331.
- Žižek, Slavoj (1997a): *The Plague of Fantasies*. London: Verso.
- Žižek, Slavoj (1997b): Multiculturalism, or, the Cultural Logic of Multinational Capitalism, *New Left Review* (225): 28–51.
- Žižek, Slavoj (1998a): Psychoanalysis in Post-marxism. The Case of Alain Badiou. *The South Atlantic Quarterly* 97(2): 235–261.

- Žižek, Slavoj (1998b): A nagy másik nem létezik. *Thalassa* 9(2–3): 34–50. Interneten: [http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(09\)1998_2-3/034-50-Zizek.pdf](http://www.mtapi.hu/thalassa/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(09)1998_2-3/034-50-Zizek.pdf).
- Žižek, Slavoj (1999a): *The Ticklish Subject*. London: Verso.
- Žižek, Slavoj (1999b): You May! Slavoj Žižek Writes about the Post-modern Superego. *London Review of Books* 21(6): 3–6 (március 18). Interneten: <http://www.lrb.co.uk/v21/n06/slavoj-zizek/you-may>.
- Žižek, Slavoj (2000): *Contingency, Hegemony, Universality*. (Judith Butlerrel és Ernesto Laclauval.) London: Verso.
- Žižek, Slavoj (2001): *On Belief*. London. Routledge.
- Žižek, Slavoj (2002): *Welcome to the Desert of the Real*. London: Verso.
- Žižek, Slavoj (2003): *The Puppet and the Dwarf*. New York – Cambridge, Mass.: MIT Press.
- Žižek, Slavoj (2005): *Move the Underground! What's Wrong with Fundamentalism*. Interneten: <http://www.lacan.com/zizpassion.htm>.
- Žižek, Slavoj (2006a): *How to Read Lacan*. London: Granta Books.
- Žižek, Slavoj (2006b): *Denial. The Liberal Utopia*. Interneten: http://www.lacan.com/essays/?page_id=397.
- Žižek, Slavoj (2006c): *The Universal Exception*. London: Continuum.
- Žižek, Slavoj (2007): *Ego-Ideal and Superego. Lacan as a Viewer of Casablanca*. Interneten: <http://www.lacan.com/essays/?p=182>.
- Žižek, Slavoj (2008a): *In Defense of Lost Causes*. London: Verso.
- Žižek, Slavoj (2008b): *Violence. Big Ideas/Small Books*. New York: Picador.
- Žižek, Slavoj (2008c): Descartes and the Post-traumatic Subject. *Filozofski vestnik* 29(2): 9–29. Interneten: <http://filozofskivestnikonline.com/index.php/journal/article/download/48/60>.
- Žižek, Slavoj (2009a): Egyszer mint tragédia, másszor mint bohózat. *Eszmélet* (84). (Melléklet.)
- Žižek, Slavoj (2009b): The Cunning of Reason. Lacan as a Reader of Hegel. *Harvard Review of Philosophy* 16(1): 104–117.
- Žižek, Slavoj (2010): *Living in the End Times*. London – New York: Verso.
- Žižek, Slavoj (2013): *The Pervert's Guide to Ideology* (film).